

نای نهاوند

احمد حسین لرستانی

دیبر زبان و ادبیات فارسی نهاوند

مستانِ نیستان را مستانه سرودی هست
در آهِ دمامم باز صد هاله‌ی دودی هست^۱

در نایِ نهاوندم یک ناله‌ی رودی هست
ای نایِ نهاوندم دم بند مرا چندی

کیست که جرعه‌ای از ناله‌هایِ نی را نوشیده باشد و اشک در غم او پرده در نشده و رازهای سر به مهرش ترانه‌ی کودکانِ کوی نگشته باشد؟

نی نهاوندی

شگفتا که «نی» با «نهاوند» عجین است و هر دو ریشه در هم دارند و برای هم ناله سر می‌دهند.

ز کربای قزوینی در «آثار البلاد و اخبار العباد» آورده است: «در نهاوند چیزی است که او را قَصَبُ الذَّریرِیْهِ (نیِ نهاوندی) گویند، تا در نهاوند و دهات آن جاست به جای هیمه سوزانند [و] چون او را از نهاوند بیرون آرند و از عقبه‌ای که موسوم به «رکاب» است بگذرانند بوی خوش دهد و معطر گردد.»^۱ تو خود حدیث مفصل بخوان از این مُجمل. در مقدمه‌ی همین کتاب آمده: «نیِ نهاوندی در زمینِ نهاوند به عمل می‌آید.»^۲ دکتر فوریه پزشکی ویژه‌ی ناصرالدین شاه که در سفرِ عراق عجم و نهاوند همراه ناصرالدین شاه بوده است، درباره‌ی مشاهداتش از نهاوند در کتاب «سه سال در دربار

۱- دو بیت از غزلی است سروده‌ی مؤلف محترم، «فرهنگان»

ایران» می‌نویسد: «از گذشته‌ی قدیم نِه‌اوند، امروز هیچ‌گونه اثری باقی نیست. بعضی‌ها عقیده دارند که بنای نِه‌اوند از عهد نوح پیغمبر است. از آن دوره و [از] نِیِ معطر ذریره که ابن الفقیه در کتابِ خود [البلدان] از آن صحبت می‌دارد هیچ چیز به جا نمانده، به جز خرابه‌هایی ناهموار که در اطراف دیده می‌شود.»^۳

در فرهنگ معین هم آمده است: «نِیِ نِه‌اوندی گیاهی است از تیره‌ی جنتیانا که اصلش از هندوستان است...»^۴

رابطه‌ی نِی با ناهید، الهی موسیقی

دکتر باستانی‌پاریزی در کتاب «خاتون هفت قلعه» درباره‌ی رابطه‌ی نِی با ناهید (زُهره)، الهی موسیقی، می‌نویسد: «ما یک وسیله‌ی موسیقی بسیار ظریف و قدیمی داریم و آن «نِی» است... مخفف ناهید [هم] به صورت «نایی»، «نای» و «نِی» آمده است. آیا می‌تواند این آلتِ موسیقی نیز ربطی با خدایِ موسیقی داشته باشد.»^۵

«در ادبِ ما ناهید (زُهره) مظهر موسیقی و خدایِ «نوا»ست به صورتِ دخترکی رُودنواز.»^۶

خواجوی کرمانی سروده است:

برآورد «نِی» آتش از جانِ عود
 ز آه «نِی زرد» و «نای سیاه»
 فروشد دم زُهره افغانِ عود
 فرو بسته شد بر فلک «راه ماه»

حافظ:

غزل سرایی ناهید صرفه‌ای نبرد
 در آن مقام که حافظ برآورد آواز

یا

ز چنگ زُهره شنیدم که صبحدم می‌گفت
 مُرید حافظِ خوش لهجی خوش آواز

حال گذشته از ارتباط موسیقایی میان نی و ناهید، ناهید چه ارتباطی با «نهادند» دارد؟ - که این خود می‌تواند تا حد زیادی مشکل وجه تسمیه‌ی نهادند را حل کند - بماند تا زمان دیگری.

«نهادند» و الحان و نواهای دوره‌ی ساسانی

«بعضی از الحان دوره‌ی ساسانی که ذکر شده است عبارت‌اند از:

راهروی، چکاوک، خسروانی، نوروز بزرگ، نوروز خردک، نوروز خارا، جامه‌دران، نهادندی و ... که بعضی از اسامی فوق هنوز جزو نام گوشه‌های دستگاه‌های موسیقی سنتی ایران باقی است و توسط نوازندگان سنتی نواخته شده است، ولی به درستی نمی‌دانیم آهنگ آن‌ها نسبت به دوره‌ی مورد بحث (دوره‌ی ساسانی) تا چه حد تغییر پذیرفته است.»^۷

دکتر ساسان سپنتا موسیقی‌شناس معاصر در مقاله‌ای در مجله‌ی ادبستان نوشته: «نهادند از الحان و نواهای دوره‌ی ساسانی است. این نام اکنون یکی از مقام‌های موسیقی مغرب و تونس و مراکش است.»^۸ هم چنین «از الحان قدیمی و باستانی که خواجه‌ی کرمانی ذکر کرده است لحن نهادند است.»^۹

«نهادند» در موسیقی عرب

بعد از ظهور اسلام، از تأثیرات متقابلی که بین ایران و عرب صورت گرفت تأثیر موسیقی ایران در موسیقی عرب بوده است. از جمله، همان طوری که ذکر شد، می‌توان به لحن و نوای نهادند اشاره کرد که در موسیقی عرب وارد شده و اکنون یکی از مقام‌های موسیقی مغرب و تونس و مراکش است. «مقام نهادند» یکی از هجده مقامی

است که در سراسر قلمرو کشورهای اسلامی کلام خدا را با آن آوای دل‌نشین تلاوت می‌کنند، تا تسلی بخش دل‌های عاشق گردد. «بنا بر قول استاد مصطفی اسماعیل^۱، طریقه‌ی تجوید و صوت قرآن کریم بر پایه‌ی هجده مقام استوار است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: بیات و مشتقات آن، صبا، شور، جوجاز، رصد، سه‌گاه، عجم مُرمل، نهاوند، عشاق و ...»^{۱۰}

از قاریان بزرگ و نامداری که در «دستگاه نهاوند» در تلاوت قرآن مجید تبخّر و مهارت خاصی داشته‌اند و قرائت‌های ماندگاری برای شیفتگان کتاب خدا به یادگار نهاده‌اند، می‌توان به استاد مصطفی اسماعیل، استاد محمد صدیق منشاوی و استاد محمد شہات انور اشاره کرد.

«نهاوند» در ایران بعد از ساسانیان

«در کتب قدیم موسیقی از دوازده مقام (منسوب به دوازده برج) و بیست و چهار شعبه (موافق ساعات شبانه‌روز - برای هر مقام دو شعبه -) نام برده‌اند که به ترتیب زیر است:

مقام‌های اصلی: عشاق، نوا، بوسلیک، راست، عراق، اصفهان، زیر افکند، بزرگ، زنگوله [نهاوند]، راهوی، حسینی و حجاز که فرصت شیرازی در «بحور الالحان» ذکر می‌کند: ... زنگوله را نهاوند می‌گویند»^{۱۱} و «شعبات موسیقی نزد ارباب عمل بر حسب مشهور بیست و چهارند بر این موجب: دوگاه و سه‌گاه و چهارگاه و پنج‌گاه و

۱- استاد مصطفی اسماعیل از قاریان طراز اول قرآن در جهان اسلام است، که به ایشان «اکبر القراء» لقب داده‌اند و بنا به اظهار نظر اهل فن تا به امروز هم سنگ ایشان پدید نیامده است.

عشیرا و نوروز عرب و ماهور و خارا و بیاتی و حصار و نهضت و غزال و اوج و نیرز و برقع و صبا و همایون و زاوولی و اصفهانک و روی عراق و خوزه، و نهاوند و محیر^{۱۲}. اما شعبه‌ی نهاوند: «و آن پنج نغمه است که برای تزیین در هشت نغمه عمل کنند.

این شعبه با عشاق و زنگوله مناسب است.»^{۱۳}

در موسیقی معاصر ایران، به جای دوازده مقام و بقیه‌ی تقسیم‌بندی قدما، روش تقسیم‌بندی هفت دستگاه معمول است و «نهاوند قطعه یا گوشه‌ای است که در دستگاه سه‌گانه اجرا می‌شود و دستگاه سه‌گانه برای بیان احساس غم و اندوه مناسب است و تقریباً در همه‌ی ممالک اسلامی به کار می‌رود.»^{۱۴}

دستگاه‌های موسیقی در تقسیم‌بندی جدید عبارت‌اند از:

- ۱- دستگاه ماهور، ۲- دستگاه چهارگاه، ۳- دستگاه راست پنج‌گاه، ۴- دستگاه نوا، ۵- دستگاه سه‌گاه «علی نقی وزیری در این دستگاه دو گوشه‌ی قطار و مدائن را اضافه کرده است که بعد از حصار می‌نواخته و پس از آن قطعه‌ی نهاوند را اجرا می‌کرد.»^{۱۵}
- ۶- دستگاه همایون، ۷- دستگاه شور.

از آن‌چه گفته شد بر می‌آید که «نهاوند» هم مقام، هم شعبه و هم گوشه‌ای از موسیقی این مرز و بوم بوده است و هم مقام و دستگاهی در موسیقی جهان اسلام، که چنگ بر تار و بود روح مردمان این آب و خاک زده و قرن‌های متمادی زخمه‌ی او التیام بخش زخم‌های درونی‌شان بوده است.^۱

۱- روزنامه‌ی اطلاعات (شماره‌ی ۲۱۵۳۷ بیست‌وششم دی‌ماه ۷۷، ص ۷) نیز گزارشی تحت عنوان «آشنایی با موسیقی تلاوت قرآن کریم» از محمد یوسفیان درج کرده است که بخشی از آن را در پاورقی صفحه‌ی بعد ملاحظه می‌کنید. «فرهنگان»: ←

نه‌اوند در شعر شاعران ایران

زردیک ترین هنر به موسیقی ، شعر است و شاعران واقعی تلطیف گر روح آدمی . نه‌اوند در شعر شاعران ایران دارای جلوه‌ی خاصی است و بیانگر آن است که «نه‌اوند» در حافظه‌ی پیشینیان جایگاه ویژه‌ای داشته است و همه بر لحن حزین آن اتفاق نظر دارند:

→ قدما در دوره‌ی اسلام دوازده مقام را مورد قبول قرار داده‌اند که آن دوازده مقام عبارت‌اند از: عشاق ، نوا ، بوسلیک ، راست ، حسینی ، حجازی ، رهوی ، زنگوله ، عراق اصفهان ، زیر افکند ، بزرگ . به‌دنبال تکامل موسیقی عرب هفت نغمه در مورد تلاوت قرآن کریم اعتبار خود را به دست آورد که آن هفت نغمه به هفت مقام معروف است و عبارت‌اند از :

۱- بیات ، ۲- صبا ، ۳- رست ، ۴- عجم (چهارگاه) ، ۵- حجاز ، ۶- سه‌گاه ، ۷- نه‌اوند . هر کدام از مقام‌ها گوشه‌هایی دارد . قاری با مهارت خاصی در هنگام تلاوت ، هر کدام از گوشه‌ها را ارانه می‌دهد که بر زیبایی تلاوت و موسیقی می‌افزاید و در روح مستمع تأثیر مثبت می‌گذارد . به عنوان مثال «رمل» در صبا یا «نیکیریت» در نه‌اوند نمونه‌هایی از آن گوشه‌ها هستند...

۷- نه‌اوند : نغمه‌ی نه‌اوند از جمله نغمه‌هایی است که تا حدود زیادی ریشه در موسیقی ایران دارد و نام دیگرش زنگلا یا زنگله یا زنگوله است و از جمله نغمه‌های دل‌نشین و جذاب و زیباست . این نغمه گوشه‌ی فرعی به نام «نیکیریت» دارد که بسیار زیباست و قاری با تلاوت این تکه ، مهارت خویش را به نمایش می‌گذارد و وجود شنوندگان را مسخر می‌کند و پیام معنوی را منتقل می‌نماید .

احساس این مقام عبارت است از سرور و محبت و بهجت در نفس و انبساط خاطر و برخی گوشه‌هایش چون گلی رنگارنگ است و در آیاتی که بشارت است کاربرد دارد .

این نغمه با رست ترکیب می‌شود و با صبا نیز تناسب دارد . از نظر ردیف تلاوت قبل و بعد از حجاز ، چهارگاه ، صبا تلاوت می‌گردد .

معرف این نغمه عبارت است : ۱- متفاعلن ، فعلاتن ، ۲- فاعلاتن ، فاعلن ، فعلان ، ۳- فعلاتن ، فاعلن ، فعلان .

«رجوع شود به نوار آموزشی استاد حنیفی (از سازمان تبلیغات اسلامی) ، استاد کامیاب و کتاب مبانی موسیقی قرآن»

نزاری قهستانی :

به‌ساز چنگ بزن «برده‌ی نهاوندی»

نماز شام^۱ رسید ای بُتِ سمرقندی

ناصر خسرو :

تو گوش دل نهادستی به «دستان نهاوندی»

به گوش اندرهمی گویدنت گیتی بار بر خرنه

انوری :

به «نهاوند» و «راهروی» و «عراق»

غزلک‌های خود همی خواندم

امیر خسرو دهلوی:

فرو گفت این غزل را در «نهاوند»

چنان کز سینه غم را بیخ برکنند

این بحث را با ابیاتی از ترجیع‌بند عرفانی «امید نهاوندی»، شاعر سده‌ی سیزدهم

هجری، که به مناسبت میلاد حضرت علی (ع) سروده است، به پایان می‌بریم.

اصطلاحات موسیقی و ایهام‌هایی که در این ابیات آمده، آن را در ادب فارسی کم نظیر

ساخته است:

به نوا ساز عاشقان بنواز

مطربا ساز عاشقان کن ساز

چه حقیقت مقامشان چه مجاز

راست گو نیست کس به جز عشاق

هم‌چو منصور درعراق و حجاز

مشمر کوچکش بزرگی نیست

به مخالف مکن بلند آواز

گرنداری مؤلفی چو حسین

بگذر از اصفهان و از شیراز

از نهاوند بر خراسان رو

جلوه، آن پرفون شعبده‌باز^{۱۶}

هر مقامی کند به نیروگی

۱ - «نماز شام» به معنی غروب و تاریکی اوایل شب است. مقایسه کنید با «نماز دیگر» به معنی هنگام

پانوشت‌ها :

- ۱- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود، ترجمه با افاضات از جهانگیر میرزای قاجار (به تصحیح و تکمیل میر هاشم محدث)، تهران، امیرکبیر، چ اول، ۱۳۷۳، ص ۵۴۵
- ۲- همان مآخذ، ص ۴۵ مقدمه
- ۳- دکتر فوریه، سه سال در دربار ایران، ترجمه‌ی عباس اقبال آشتیانی، تهران، دنیای کتاب، ص ۳۸۲
- ۴- معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر، چ پنجم، ج ۴، ص ۴۸۷۶
- ۵- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، خاتون هفت قلعه، تهران، کارون، چ پنجم، ۱۳۷۲، ص ۳۶۸
- ۶- همان مآخذ، ص ۳۶۸
- ۷- دکتر سپنتا، ساسان، بارید و مختصات موسیقی او، ادبستان، سال اول شماره‌ی نهم، ص ۴۲
- ۸- دکتر سپنتا، ساسان، از اول نوبت عشاق بنواز، ادبستان، سال دوم، شماره‌ی بیست و دوم، ص ۹
- ۹- دکتر سپنتا، ساسان، از اول نوبت عشاق بنواز، ادبستان، سال دوم شماره‌ی بیست و دوم، ص ۹
- ۱۰- قاسم احمد، مریم، نگاهی به قاریان مشهور قرآن کریم، تهران، جهاد دانشگاهی تهران، ص ۴۰
- ۱۱- دکتر سپنتا، ساسان، دستگاه‌های موسیقی ایران، ادبستان سال دوم، شماره‌ی بیست و یکم، ص ۳۱
- ۱۲- عبدالقادر بن غیبی الحافظ المراغی، جامع الالخان، به اهتمام تقی بینش، مؤسسه‌ی مطالعات تحقیقات فرهنگی، چ اول، ۱۳۶۶، ص ۱۳۴
- ۱۳- معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر، چ پنجم، ج ۴، ص ۴۸۶۷
- ۱۴- دکتر سپنتا، ساسان، دستگاه‌های موسیقی ایران، ادبستان، سال دوم، شماره‌ی بیست و یکم، ص ۳۱
- ۱۵- دکتر سپنتا، ساسان، دستگاه‌های موسیقی ایران، ادبستان، سال دوم، شماره‌ی بیست و یکم، ص ۳۱
- ۱۶- امید نهانندی، میرزا ابوالحسن خان، دیوان شعر، به اهتمام تقی ترابی، تهران، مهر آئین، ۱۳۳۹، ص ۲۷۱-۲۷۲